

IRBK-0100708

१०

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे
विषय - इतिहास
दा क्र ७०८

IRBK-0100708

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना : - खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल

२००

१६

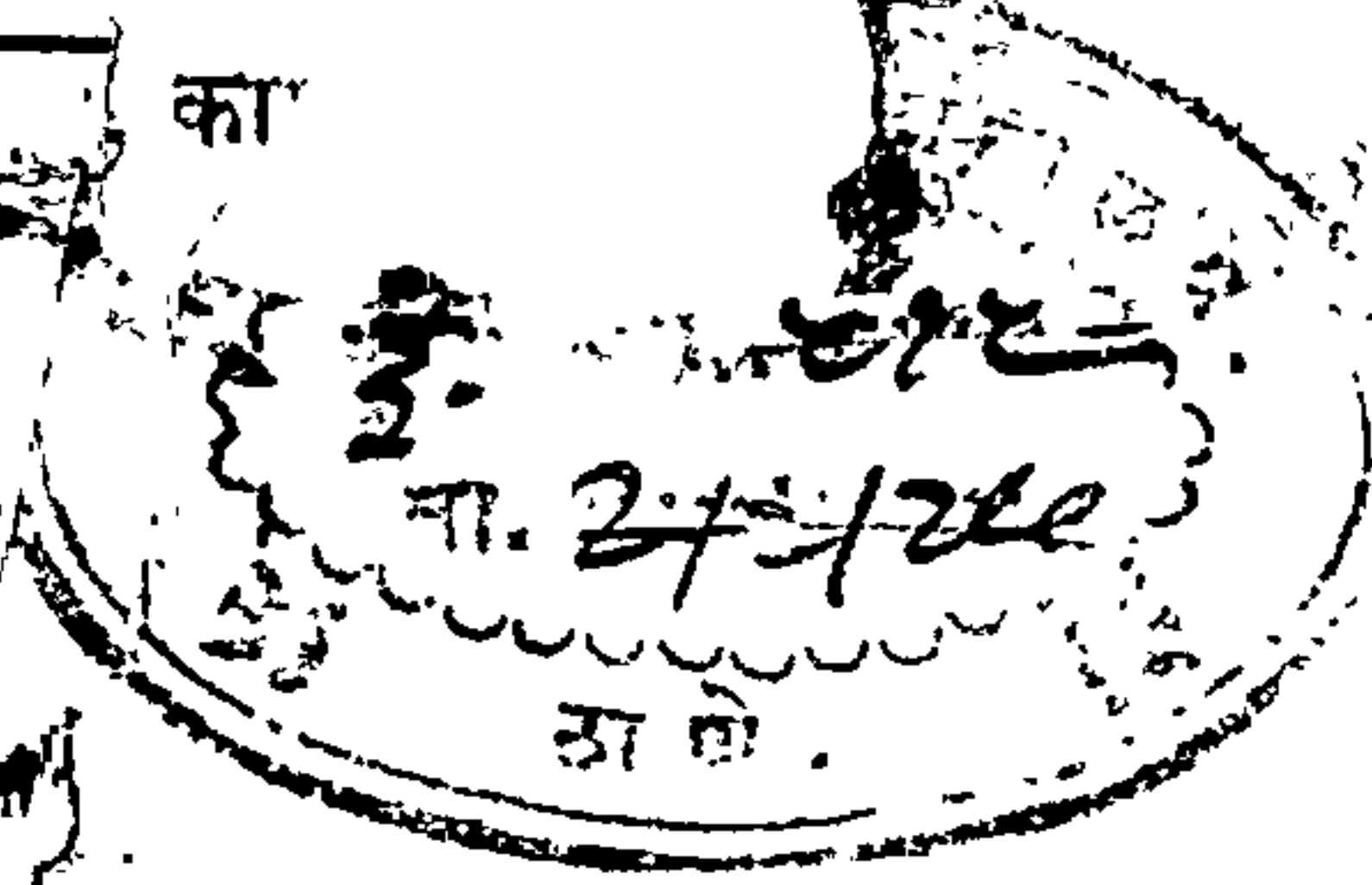
"

मं. ग्रं. ११०

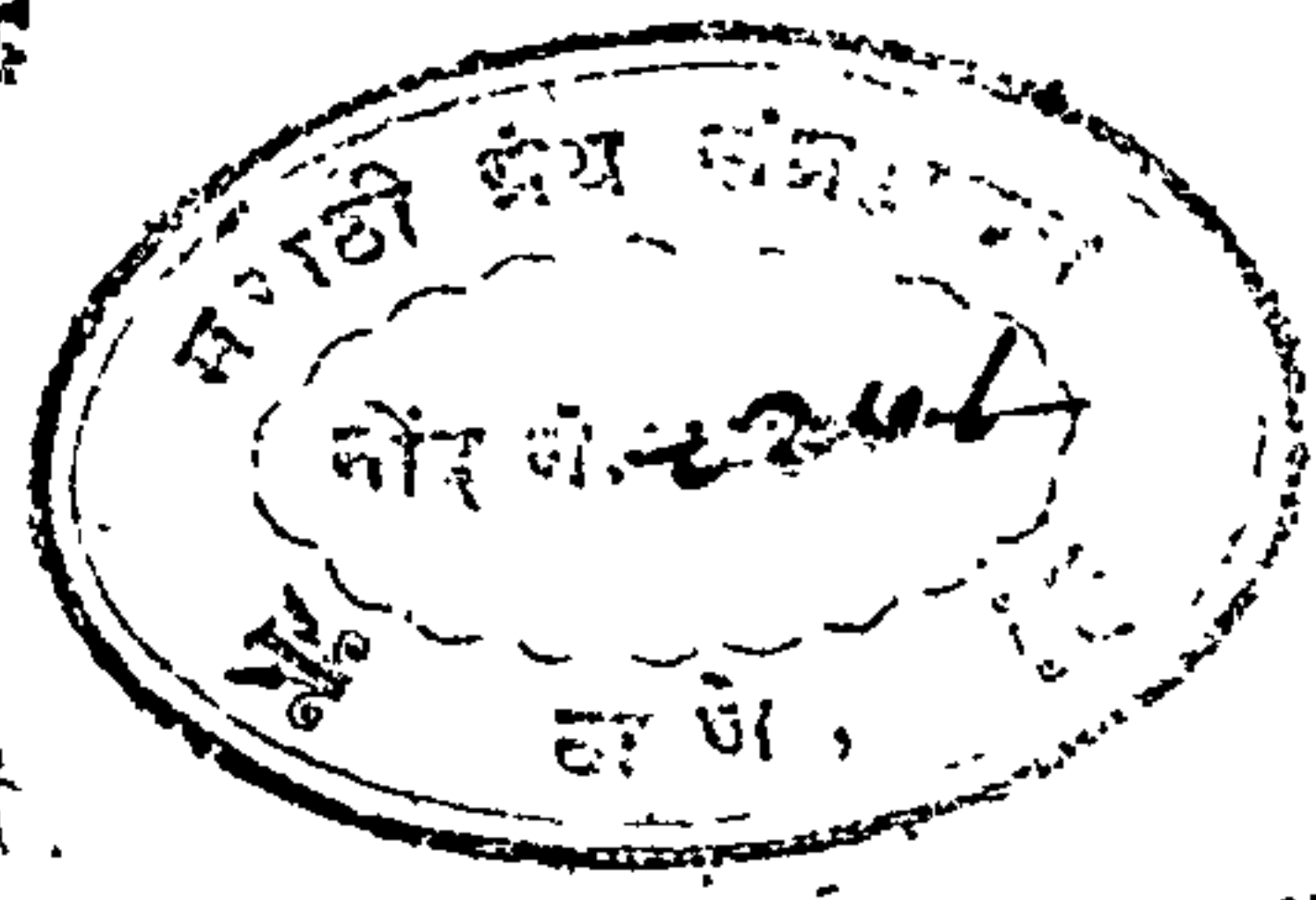
र. नं. २५०

विषय -
हार गोपण
वा. नं.

का

२५०

२५०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय

१९८६ : १८०

शार गोपाल कृष्ण गोखले.

(त्र, कामगिरी व ध्येयें यांचें विवेचन.)

६२७८

गोपाल
आर्जे
दित
ताना
तक

६२७८

लेखक :

इत्तात्रेय गणेश येरवडेकर,
एम. ए. (पूर्वमीमांसा.)

२५ १८२

नारयण महादेव परमानंद प्राईझमन,
सा. लॉरेन्स जेन्किन्स स्कॉलर,
मुंबई युनिव्हर्सिटी.

श. प्र. सं. ...
वा. क्र. ६००५ दि ...
...

प्रथमावृत्ति, १९२६.

29 APR 1983

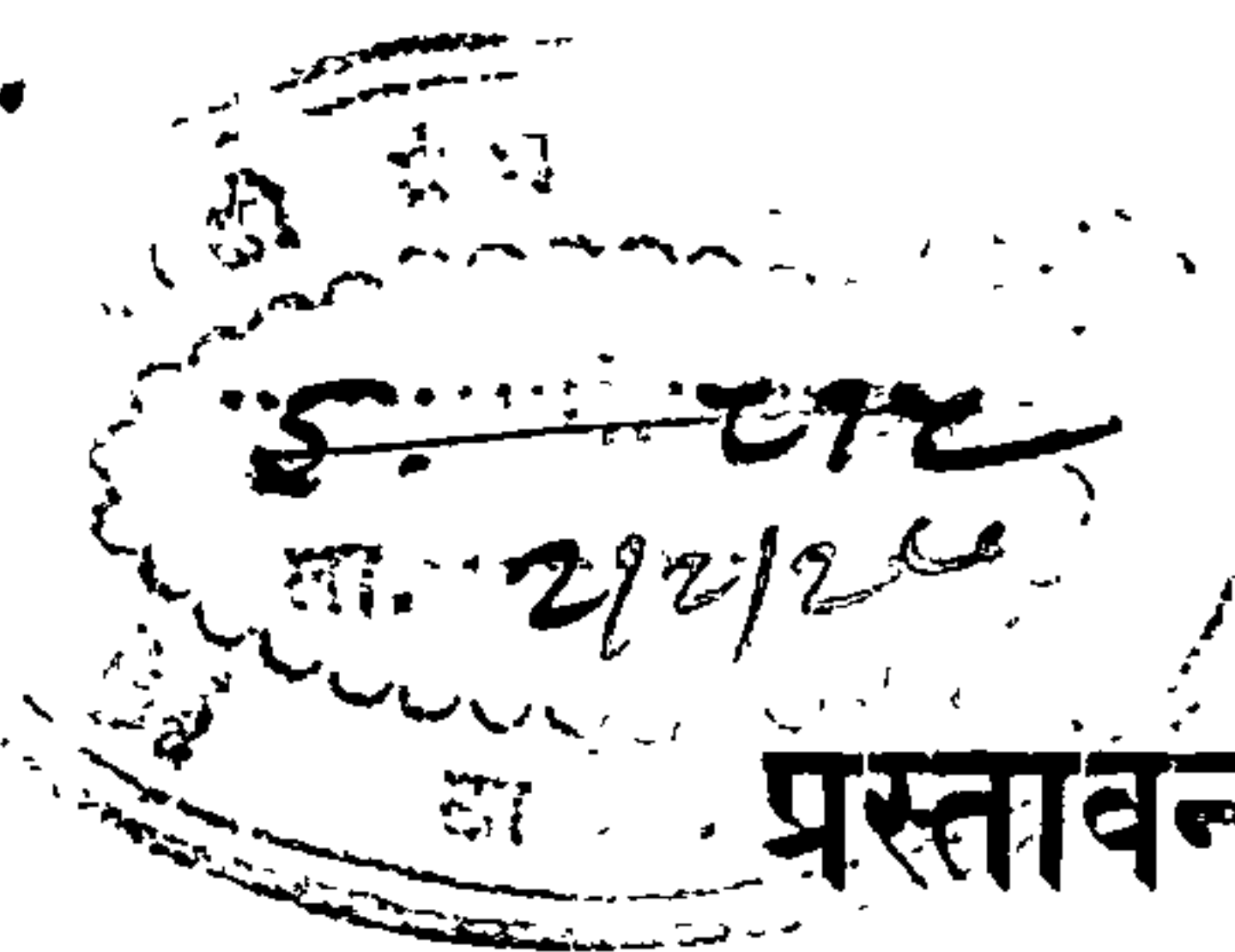
वारा
किंमत आणि

IRBK-0100708

हैं पुस्तक पुणें यैथें “ महिलाविजय ” छापखान्यांत
करून “ आर्यभूषण ” छापखान्यांत अनंत विनायक
पटवर्धन यानीं छापून प्रसिद्ध केले.

प्रस्तावना.

गोपाळ कृष्ण गोखले परलोकवासी झाल्यास आज सुमारे एक तप होत आहे तरी त्यांच्या कामगिरीबद्दल लोकांस अजून कौतुक व अभिमान असून त्या भावना उत्तरोत्तर दृढच होत आहेत. ते ह्यात असल्यांना ज्या झुलुक व व्यक्तिविषयक बाबींविषयीं वाद माजत असे त्या बहुतेक सर्व ध्यानांतून गेल्या असून त्यांच्यासारखा दूरदृष्टीचा विधायक राष्ट्रधुरंधर गृहस्थ हल्लींच्या कठिण परिस्थितींत आमच्या देशांत राहिला नाही अशा तऱ्हेचे उद्गार त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या तोंडांतूनही कित्येक वेळां ऐकू येतात. असहकारितेच्या काळांत गोखल्यांनीं कोणचा मार्ग स्वीकारिला असता, किंबहुना ते ह्यात असते तर महात्मा गांधींनीं त्यांच्या गुरूंच्या मताविरुद्ध त्या मार्गाचा स्वीकार केला असता किंवा काय, पूर्वींच्याप्रमाणें ते हिंदुस्थानचे सर्वमान्य वकील असते तर मॉटेग्यु चेलम्सफर्ड सुधारणांत कोणचे फेरफार झाले असते, त्यांनीं दिवाणगिरीचा किंवा हिंदुस्थान-सरकारच्या फडनिशीचा स्वीकार केला असता कीं काय वगैरे प्रश्न पुष्कळदां विचारण्यांत येतात. त्यांचें समर्पक उत्तर देणें त्यांच्या पश्चात् अशक्यच आहे, परंतु त्यांच्या चरित्राचा अभ्यास करून साधारण अनुमान काढणें कठिण नाही. हिंदुस्थानची सर्वांगीण सुधारणा घडवून आणून हिंदी लोकांची कर्तबगारी वाढण्यास काय काय केले पाहिजे याविषयीं त्यांच्या मनांत नेहमीं विचार चालू असत. राष्ट्राची उन्नति व्हावयाची ती जादूनें न होतां उत्क्रांति तत्वाला धरूनच होणार व ती तशी झाली तरच ती टिकाऊही होणार हें त्यांचें ठाम मत असे म्हणूनच त्यांनीं आपलें आयुष्य इंग्लंड एज्युकेशन सोसायटी व सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी यांस वाहून घेतलें होतें.

वक्तृत्वामध्ये त्यांचा हात धरणारा जरी कोणी नसला तरी त्यांची टीका मुद्देसूद व इतिहास आणि आंकडे-शास्त्रावर रचलेली असल्यामुळे त्यांच्या बोलण्याकडे कानाडोळा करणे सरकारास शक्य नव्हते. अशा तऱ्हेचे मुत्सद्दी हल्लींच्या काळांत नाहीतच म्हटले तरी चालेल. बोलण्यापूर्वी सर्व बाजूंचा सांगोपांग विचार करून बोलणे, लोकप्रियता हेच ध्येय न मानणे; आपल्या राष्ट्रोन्नतीचा पाया स्वऱ्या नीति तत्त्वांवर रचणे वगैरे गोष्टी अजूनही पुष्कळांना त्यांच्यापासून शिकण्यासारख्या आहेत. त्यांच्या प्रसिद्ध झालेल्या भाषणांची पारायणे करणे एका प्रकारचे राजकीय शिक्षण आहे. त्यांच्या चरित्रापासून हल्लींच्या राजकीय स्थितींत पुष्कळ धडे घेण्यासारखे आहेत. त्यांचे विस्तृत चरित्र अजून कोणी लिहिले नसल्यामुळे आमच्या राजकीय वाङ्मयांत एक फार मोठी उणीव राहिली आहे. ती केव्हां भरून येईल ती खरी. परंतु विस्तृत चरित्र नसले तरी रा० येरवडेकर यांनी पुष्कळ परिश्रम करून लिहिलेले व मुंबई युनिव्हर्सिटीने बक्षिस दिलेले हे लहानसे पुस्तक बरेच लोकांस उपयुक्त होईल, यांत संशय नाही.

पुणे, ता० १८-११-२६.

रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे.

लेखकाचें हद्दत.

मुंबई युनिव्हर्सिटीनें सन १९२४ च्या नारायण महादेव परमानंद प्राईझ-साठीं नामदार गोखल्यांच्या चरित्रावर निबंध मागविले होते. आपणही प्रयत्न करून पहावा अशा बुद्धीनें आम्ही १९२४ च्या जूनच्या शेवटच्या आठवड्यांत, आमची बी. ए. ची परीक्षा पास झाल्यानंतर, हा निबंध लिहिण्यास सुरुवात केली व तो त्याच वर्षाच्या आगस्टच्या दुसऱ्या आठवड्यांत लिहून पूर्ण करून योग्य मुदतींत रजिस्ट्रारकडे पाठविला.

सुमारें सात महिन्यांनंतर ता० ९ एप्रिल १९२५ रोजीं नंबर १९९३ सन १९२५ चें पत्र लिहून रजिस्ट्रारसाहेबांनीं आम्हांस अर्धें बक्षीस मिळाल्याचें कळविलें. अधिक चौकशी केल्यावर असें कळलें कीं, या बक्षिसासाठीं एकंदर चार निबंध आले होते व त्यांपैकीं दोन निबंध परीक्षकांना सारख्या योग्यतेचे वाटल्यावरून या दोघां निबंधलेखकांना निम्में निम्में बक्षीस देण्यांत आलें.

परमानंद प्राईझ आर्थिकदृष्ट्या विशेष मोठें नाहीं, व त्यांतूनही तें अर्धेंच मिळालेलें, यामुळें हा निबंध प्रकाशित कसा होतो ही अडचण उपस्थित झाली. कोणत्याही गोष्टीची वेळ यावी लागते असें ह्मणतात तेंच खरें. सन १९२५ सालीं प्रयत्न केला तरी हा योग जुळून आला नाहीं. आज ज्या आर्यभूषण छापखान्याकडून हा निबंध प्रकाशित होत आहे, त्याच छापखान्याकडे गतवर्षीं धांव घेतली असतां ती फुकट गेली. पण यंदां वेळ येतांच मुद्दाम आठवण ठेवून आर्यभूषण छापखान्याच्या व्यवस्थापकांनीं या निबंधाच्या प्रकाशनाची आर्थिक जबाबदारी अंगावर घेतली या त्यांच्या उपकारामुळेंच, आम्ही बी. ए. झाल्यानंतर याच दिवसांत लिहिलेला हा निबंध आज आम्ही एम. ए. झाल्यानंतर याच दिवसांत प्रकाशित होण्याचा सुयोग येत आहे.

निबंध छापण्यास सुरुवात होते न होते तोंच आर्यभूषण छापखान्याला भयंकर आग लागली. पण भारतीय युद्धांत अठरा अक्षौहिणी सैन्य मृत्यु-

मुखीं पडलें असतां हत्तीच्या गळ्यांतील घंटेखालीं एक चिमणीचें पोर सुखानें कालक्रमणा करीत होतें, अशी आख्यायिका सांगतात तसांच अनुभव नेमका या निबंधाच्या बाबतीत येऊन निबंधाचा एक अपमृत्यु टळला. कच्चाखर्डा, पक्का मसुदा असले प्रकार आमच्या लेखनांत केव्हांच नसल्यामुळें हा निबंध जर अग्नीच्या भक्ष्यस्थानीं पडला असता, तर तो कायमचाच नष्ट झाला असता. पण सुदैवानें ' प्राणावर बेतलेलें शोपटा-वरच निभावून ' मूळ हस्तलिखित निबंधाचीं नं० १२, १६, १७, १९ व २० अशीं पांचच पृष्ठें आगीच्या गडबडींत गहाळ झालीं.

अशा प्रकारचा इतिहास असलेला, व अशा रीतीनें अपघातांतून बचावल्यामुळें दीर्घायु होऊं घातलेला हा निबंध महाराष्ट्र-वाचकांच्या हातीं देतांना आम्हांस अत्यंत आनंद होत आहे. युनिव्हर्सिटी प्राईझसाठीं लिहिलेला निबंध युनिव्हर्सिटीच्या अटीप्रमाणें असणार हें उघड आहे. युनिव्हर्सिटी प्राईझसाठीं लिहावयाचा निबंध शंभर फुलसकॅप कागदांपेक्षां केव्हांहि अधिक नसावा, त्यांतील प्रत्येक महत्त्वाच्या विधानाचा आधार स्पष्टपणें जेथल्या तेथेंच सांगण्यांत यावा, व निबंधाच्या विषयाची तयारी व लेखन हीं सर्वस्वी लेखकाचींच असावीं— इतरांची मदत त्यानें घेऊं नये, या तीन महत्त्वाच्या अटींचें यत्किंचितहि उल्लंघन आम्हीं केलें नाहीं असेंच वाचकांस दिसून येईल.

मूळ हस्तलिखितांतील वर सांगितलेलीं पांच पृष्ठें पुनः लिहिणें, दोन तीन ठिकाणीं नवीन मिळालेली माहिती अधिक घालणें व मुळांत असलेलें 'उप-संहार' हें त्रोटक व मामुली प्रकरण गाळून टाकणें हे महत्त्वाचे फेरफार या पुस्तकांत केले आहेत.

नामदार गोखल्यांना दिवंगत झाल्यास एक तप होत आलें, तरी त्यांचें विश्वसनीय, विस्तृत व साधार असें चरित्र मराठींत झालेलें नाहीं ही अत्यंत शोचनीय गोष्ट होय. परमानंद प्राईझला हा विषय आल्यामुळें एकंदर पांच लेखकांनीं पांच वेगवेगळीं गोखल्यांचीं चरित्रें लिहिलीं. त्यांपैकी एक गतवर्षीं प्रसिद्ध झालें व प्रस्तुत दुसरें चरित्र यंदां प्रसिद्ध होत आहे. पण

हीं दोन प्रसिद्ध व तीन अप्रसिद्ध मिळून पांचहि जमेस धरलीं तरी त्यांनीं एका विस्तृत व सर्वांगसंपन्न चरित्राची तहान भागणें शक्य नाहीं. अशा प्रकारचें एक चरित्र 'येणार, येणार' म्हणून इतके दिवस गाजत आहे कीं, या घोषणेवर यापुढें विश्वासहि ठेवावासा वाटत नाहीं. शिवाय गोखल्यांच्या चरित्राचीं जुळविलेलीं साधनें परवांच्या आर्गांत नष्ट झालीं असेंहि वर्तमानपत्रांतून प्रसिद्ध झालें आहे. तेव्हां हें आज बारा वर्षे न झालेलें महत्त्वाचें कार्य आपण हातीं घ्यावें अशी आमची उत्कट इच्छा आहे, व घेतल्यास तें यशस्वी करून दाखविण्याची आम्हांस उमेद आहे. या पुस्तकाचे रूपानें दिलेला 'विसार' पटवून घेऊन 'सर्व्हंट्स ऑफ इंडिया सोसायटी' चे चालक हें मोठें काम आमच्याकडून करवून घेतील अशी आशा व्यक्त करण्यापलीकडे आम्ही सध्यां तरी दुसरें काय करणार ?

हा निबंध लिहितांना परिशिष्टांत नमूद केलेले बहुतेक सर्व ग्रंथ आमच्या अनेक स्नेह्यांकडून मिळवावे लागले याबद्दल, विस्तारभयास्तव पृथक् नामनिर्देश न करतां त्या सर्वांचे एकदमच मनःपूर्वक आभार मानतो. लेखनाच्या बाबतींत इतर कोणत्याहि प्रकारची मदत इतरांकडून घेणें निषिद्ध होतें, नाहींतर आणखीहि मदत या स्नेह्यांनीं केलीच असती. प्रकाशनाच्या बाबतींत मात्र आमचे स्नेही व उपकारकर्ते श्रीमंत सरदार गंगाधरराव नारायणराव ऊर्फ आबासाहेब मुजुमदार, एम्. एल्. सी. यांची अतिशयच मदत झाली याबद्दल त्यांचे जेवढे आभार मानावेत तेवढे थोडेच आहेत. तसेंच, कौन्सिलनिवडणुकीच्या व इतर व्यवसायांत व्यापृत असतांनाही डॉ० रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांनीं या पुस्तकास प्रस्तावना लिहून दिली याबद्दल त्यांचेही आम्ही अत्यंत ऋणी आहो. या पुस्तकाच्या प्रकाशनाची आर्थिक जबाबदारी अंगावर घेऊन जरी श्री० अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं आपल्या गुरूचें एक वाङ्मयस्मारक प्रसिद्ध करण्याचें कर्तव्यच केले आहे; तरी त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानणें हें आमचेंहि कर्तव्यच आहे; तें बजावून ही प्रस्तावना संपवितों.

अनुक्रमणिका.

प्रकरण.

पृष्ठे.

१ लें—	कुलवृत्तांत आणि चरित्राची रूपरेषा ...	१—	१६
२ रें—	डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीतील कामगिरी.	१७—	२६
३ रें—	राष्ट्रीय सभेतील कामगिरी	२६—	४६
४ थें—	परदेशांतील कामगिरी	४६—	६१
५ वें—	प्रांतिक व वरिष्ठ कायदे-कौन्सिलांतील कामगिरी	६२—	७४
६ वें—	ना० गोखले यांनी स्थापिलेल्या संस्था ...	७५—	८१
७ वें—	इतर किरकोळ कामगिन्या	८१—	८७
८ वें—	स्वभाव, मतें, ध्येयें, वगैरे	८८—	९७
९ वें—	कामगिरीचें स्वरूप व महत्त्व	९७—	१०१
१० वें—	ना० गोखले व इतर पुढारी	१०१—	११७
	परिशिष्ट... ..	११७—	१२०

वॉ.ई. पी.ए.
२२/२
डा.जे.

५२५

ना० गोपाळ कृष्ण गोखले.

नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले.

(चरित्र, कामगिरी आणि ध्येयें यांचें विवेचन.)

व. सं. सं. क्र. ६०५

क्र. सं. ६०५

प्रकरण १ ल.

परिचय

कुलवृत्तांत आणि चरित्राची रूपरेषा.

कर्तबगार मनुष्याला आपल्या कुलाकडे बोट दाखवावेंच लागतें असें नाहीं; पण कर्तबगारीच्या रत्नाला कुलाचें कोण्दण फारच शोभतें हें कोणा-सही पटेल. वार्डट कुलांत जसे चांगले पुरुष जन्मतात, तसेंच चांगल्या कुलांत वार्डट पुरुषही जन्मलेले आपण पहातो. ' दैवायत्तं कुले जन्म, मदायत्तं तु पौरुषम् ' ही दर्पोक्ति पराक्रमी पुरुषाला शोभून दिसावी हें तर स्वाभाविकच आहे; पण प्रसिद्ध कुलांत जन्म, आणि त्या कुलाच्या लौकिकाला साजणारी कर्तबगारी या दोनही गोष्टी ज्यांच्या वांट्याला येतात, ते अत्यंत भाग्यवान् होत. नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले हे अशा विभूर्तीपैकीं एक प्रमुख होत.

गोखले—घराणें महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अत्यंत प्रसिद्ध आहे. या घराण्याचा आजतागायतचा इतिहास श्री० गोविंद विनायक आपटे यांनीं सन १९२२ सालीं लिहून प्रसिद्ध केला आहे. त्यांत या घराण्याविषयीं बरीच नवीन माहिती मिळते. गोखल्यांचे रास्ते बनविण्याचें श्रेय शाहूमहाराजांना देण्यांत येतें; पण वस्तुतः आदिलशाही कारकीर्दीतच गोखल्यांना ' रास्त ' ही पदवी परधर्मीय व परकी बादशहाकडून मिळाली होती. (गोखले-रास्ते

घराण्याचा इतिहास, पृ. २) गोखल्यांचें मूळ गांव वेळणेश्वर. या गांवीं त्यांची वस्ती आज सातशें वर्षे आहे. घराण्याची सांपत्तिक स्थिति सुधारल्यावर व वंशाची वाढ होऊं लागल्यावर गोखले मंडळींत पांगापांग सुरू झाली. रास्ते-घराण्यांतील कांहीं मंडळी सातारा येथें सावकारी करूं लागली. शाहूमहाराजांच्या कुपेमुळें रास्ते व पेशवे हे व्याहीव्याही झाले. नानासाहेब पेशव्यांची सुप्रसिद्ध पत्नी गोपिकाबाई ही रास्त्यांची मुलगी होय. पेशव्यांशीं शरीरसंबंध झाल्यामुळें रास्ते सरदार झाले. पेशवाईच्या इतिहासांत प्रमुखपणें वावरणारे रास्ते हे खरेखुरे गोखले होत, हेंच दर्शविण्याचा उद्देश असल्यामुळें रास्त्यांच्याबद्दल आणखी लिहिण्याची जरूर नाही.

परकी सरकाराशीं इमानी राहून पदवी मिळविणारे पुरुष जसे गोखले घराण्यांत निपजले, तसेच स्वराज्याशीं पडत्या काळांतसुद्धां इमानी राहून अजारामर झालेले पुरुष या घराण्यांत सांपडतात. दुसऱ्या बाजीरावासाठीं आपल्या शौर्याची व स्वामिभक्तीची पराकाष्ठा करणारे बापू गोखले याच घराण्यांतले होत. जुन्या अमदानींत पराक्रम करून व कारस्थानें लढवून रास्ते व बापू गोखले यांनीं आपल्या घराण्यासाठीं जी मान्यता संपादन केली, तितकीच मान्यता या नव्या अमदानींत एकट्या गोपाळराव गोखल्यांनींच संपादन केली.

रत्नागिरी जिल्ह्याच्या चिपळूण तालुक्यांतील वेळणेश्वर हें जरी गोखल्यांचें मूळ गांव असलें, तरी याच गांवांत सर्व गोखल्यांचा कायमचा समावेश होणें शक्य नव्हतें. कारणपरत्वे निरनिराळ्या वेळीं, निरनिराळ्या जागीं, निरनिगळ्या शाखा पसरल्या. गोपाळरावांची शाखा ताम्हनमळ्याची. हा गांव चिपळुणापासून सुमारे दहा मैलांवर आहे. वेळणेश्वराहून ताम्हनमळा येथें बाळाजी महादेव गोखले हे सन १७७२।७३च्या सुमारास आले; (गोखले-रास्ते घ० इ०, पृ० ३४) हे गोपाळरावांचे निपणजे. यांच्या नांवाची चौगुलेपणाच्या वतनाची सनद आपटे यांनीं आपल्या पुस्तकांत दिली आहे. (पृ० ३३) ताम्हनमळा या नांवाच्या एकदोन व्युत्पत्त्याही तेथें पहावयास सांपडतात. बाळाजी महादेवांना चार पुत्र. त्यांपैकीं तिसरे भास्कर बाळाजी

हे गोपाळरावांचे पणजे. यांना पुत्र पांच; त्यांपैकी एक नारायण हा वारल्या-
नंतर इतर चार भावांत सन १८६० साली वांटणी झाली. (पृ० ३६).
गोपाळरावांचे आजे श्रीधर भास्कर गोखले यांना प्रथम कुटुंबापासून अंताजीपंत
व कृष्णराव, व द्वितीय संबंधापासून जयरामपंत व माधवराव असे चार
मुलगे झाले. (मनोरंजन-वसंत अंक १९१५; पृ० ३०६) यांपैकी
कृष्णराव हे गोपाळरावांचे वडील. अंताजीपंत व कृष्णराव हे ताम्हनमळा
येथेच शेती करून एकत्र रहात होते. कृष्णराव हे लहानपणी आपल्या
घरचीं गुरे राखीत असत. शिक्षणासाठी कृष्णराव ताम्हनमळ्याहून कोल्हापु-
रास गेले. कर्मधर्मसंयोग असा की, कृष्णराव गोखले व माधवराव रानडे
हे कोल्हापुरास एकाच शाळेत शिकले ! (वसंत अंक १९१५; पृ. ३०७)
सांपत्तिक स्थिति अनुकूल नसल्यामुळे तामसी, धाडसी व हूड कृष्णरावांना
कागलांत कारकुनी करावी लागली. कामाच्या चोखपणामुळे व बाणेदार
स्वभावामुळे कृष्णराव पुढे कागलचे फौजदार झाले. या हुद्याचा उपभोग
घेत असतांनाच मधुमेहाच्या विकाराने कृष्णराव १८७९ साली वारले.
त्यांचे वडील श्रीधरपंत हे १८८९ साली वारले.

गोपाळ कृष्ण गोखले हे कृष्णरावांचे दुसरे पुत्र. यांचा जन्म ता० ९ मे
सन १८६६ रोजी चिपळूणनजीक मौजे कोतळुक या गांवीं आजोळीं
जाहला. गोपाळरावांचे आजे भास्करपंत ओक हे कोतळुक गांवचे स्वोत
यांची मुलगी वालुबाई ही कृष्णरावांची पत्नी व गोपाळरावांची आई. हिचे
सासरचे नांव सत्यभामाबाई. गोपाळरावांची आई फार सत्त्वशील, पापभीरू
व देवभोळी होती. “ कृष्णराव वारल्यावर या साध्वीने त्यांचे एक नेसण्याचे
घोतर आपण मरेपर्यंत जवळ बाळगिले होते. गोपाळरावांनीही आईने
पूज्यभावाने बाळगिलेले आपल्या वडिलांचे ते घोतर तितक्याच भक्तिभावाने
जपून ठेविले होते. ” (मनोरंजन वसंत-अंक १९१५; पृ० ३०९.)

एवंगुणविशिष्ट आईबापांच्या पोटी जन्मास आलेल्या गोपाळरावांचा
प्राथमिक शिक्षणक्रम कागल येथेच झाला. वयाची पहिली दहा वर्षे गोपाळ-
रावांना कागल येथे घालवावीं लागली. मराठी अभ्यास पुरा झाल्यावर

‘ गोविंद गोपाळ हे दोघे बंधू ’ इंग्रजी शिक्षणासाठी कांग्रॅलॉहून कोल्हापुरास गेले. परंतु पुढे दोनतीन वर्षांतच दुर्दैवाने कृष्णराव वारले; (सन १८७९) आणि या गरीब कुटुंबावर मोठाच प्रसंग ओढवला. कृष्णरावांना दोन मुलगे व चार मुली; आणि पैशाच्या बाबतींत कमतरताच. गोपाळरावांचे चुलते व कृष्णरावांचे वडील बंधु अंताजीपंत ताह्ननमळ्यास शेती करून रहात असत तेही गरीबच. गांवच्या खोतींत त्यांचा सारा एक पैशाचा हिस्सा होता. तेव्हां गोपाळरावांच्या शिक्षणाचा भार गोविंदरावांवरच पडला. धाकट्या भावाच्या शिक्षणासाठी स्वतःचें शिक्षण सोडून, त्या वेळचे कागल संस्थानचे कारभारी रावसाहेब विष्णु परशुराम वैद्य यांच्या ओळखीने गोविंदरावांनी कागलांत १५ रुपयांची कारकुनीची नोकरी मिळविली. या पंधरा रुपयांत गोविंदराव कुटुंबपोषण आणि गोपाळरावांचें शिक्षण करीत असत ! थोडा पगार व मोठा प्रपंच अशा परिस्थितींत गोविंदरावांनी घस सोसून गोपाळरावांच्या शिक्षणास मदत केली. त्यांचे हे उपकार गोपाळराव कधीही विसरले नाहीत. गोविंदरावजिस ते पितृतुल्य मानित. गोविंदरावांच्या पश्चात् त्यांच्या कुटुंबाचा योग्य तो परामर्श घेऊन गोपाळरावांनीही आपलें कर्तव्य बजावलें.

अशा रीतीने कृष्णरावांच्या मृत्यूने त्यांच्या कुटुंबीयांवर जो दुर्दैवाचा घाला पडला, त्यांतून गोपाळराव तर वांचले ! त्यांना शिक्षणासाठी अत्यंत हालअपेष्टा सोसाव्या लागल्याच—पण त्या सोसूनही शिक्षणाला मुकण्याचा प्रसंग त्यांजवर ओढवणार होता, तो वडील बंधूंच्या कृपेमुळे ओढवला नाही, हें सुदैवच म्हटलें पाहिजे ! आणि हें एकट्या गोपाळरावांचें सुदैव नव्हतें, तर तें सर्व हिंदुस्थानाचें सुदैव होतें. वडिलांच्या मृत्यूनंतर वडीलपणा सहजच अंताजीपंतांकडे आला, व त्यांनी गोपाळरावांचें लग्न उरकून टाकलें.

कै० प्रो० वासुदेव बळवंत पटवर्धन यांनी मनोरंजनांत लिहिलेल्या गोखल्यांच्या चरित्रातील प्रस्तुत भागाबद्दल येथें थोडेंसे लिहिलें पाहिजे. गोखल्यांचे चुलते अंताजीपंत हे त्यावेळीं हयात असल्यामुळे त्यांनी मनोरंज-

नाला पत्र पाठवून या विवाहप्रकरणांतली खरी हकीकत कळविली आहे. हे पत्र मनोरंजनाच्या जुलै १९१५च्या अंकांत प्रसिद्ध झाले असून गोखल्यांच्या चरित्राच्या अस्सल साधनांत त्याला फारच महत्त्वाचे स्थान आहे. सदर पत्रात अंताजीपंतांनी गोपाळरावच्या विवाहासंबंधी जी माहिती सांगितली आहे तिचा सारांश येणेंप्रमाणें— गोपाळरावांचें लग्न प्रो० पटवर्धन लिहितात त्याप्रमाणें १८८० सालीं न करतां, अंताजीपंतांनी १८८१ सालीं केले. याच सालीं गोपाळराव मॅट्रिक झाले. अंताजीपंतांच्या या कृत्याला गोपाळरावांनी आपली नाखुषी दर्शविली नव्हती. प्रो० पटवर्धन लिहितात त्याप्रमाणें गोपाळरावांना या बायकोचा तिटकारा मुळींच नव्हता. गोपाळरावांनी तिला आपल्याबरोबर कोल्हापुरास नेऊन तिच्या शिक्षणाचीही तजवीज केली होती; व ती तेथें आजारी पडतांच तिच्या बरेपणाकरितां पराकाष्ठा केली होती. कोल्हापुरास गुण येईना, म्हणून अंताजीपंतांनी सावित्रीबाईना (गोपाळरावांच्या पहिल्या पत्नीचें नांव) कोंकणांत नेले. गोपाळराव मर्यादशील असल्यामुळे खुद्द अंताजीपंतांना पत्नीच्या प्रकृतीविषयीं विचारीत नसत; परंतु अंताजीपंतांच्या मुलाला पत्नीच्या प्रकृतीविषयीं त्यांचीं अनेक पत्रें येत असत; सावित्रीबाई दुखण्यांतून उठत नाहींत असें डॉक्टरांनीं सांगितल्यावरून सर्व मंडळींनीं दुसऱ्या लग्नाविषयीं गोपाळरावांना अत्यंत आग्रह केला; व केवळ त्यांना दुखवूं नये म्हणून मोठ्या नाखुषीनें गोपाळरावांनीं १८८७ च्या मे महिन्यांत दुसरें लग्न केले; प्रो० पटवर्धन म्हणतात त्याप्रमाणें मुलगी लहान नसून तिला चवदावें वर्ष लागले होते. हे दुसरें लग्न झाल्यावर सावित्रीबाई तीनचार वर्षेच हयात होत्या. त्या १८९१ सालीं वारल्या. गोपाळराव त्यांची प्रकृति पहाण्यासाठीं लागोपाठ दोनतीन वर्षे कोंकणांत जात असत. पहिली पत्नी हयात असतां आपण दुसरें लग्न केले, याचें गोपाळरावांना पुढें पुढें फार वाईट वाटत असे. सावित्रीबाईंचा त्यांनीं अखेरपर्यंत कधींही तिटकारा केला नाहीं. उलट त्यांच्या स्थितीबद्दल त्यांना जास्तच कळवळा उत्पन्न होई.

वर सांगितल्याप्रमाणे गोपाळराव १८८१ च्या अखेरीस प्रवेशपरीक्षा पास होऊन १८८२ च्या जानेवारीत कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजांत दाखल झाले. हल्लींच्या मानाने त्या वेळीं शिक्षणाचा प्रसार कांहींच नसल्याने, कोल्हापुरासारख्या ठिकाणी पी. ई. च्या वर्गांत थोडीच मुले असत. गोपाळराव जरी विशेष हुशार झणून प्रसिद्ध नसले, तरी मेहनती व भोळे झणून सर्वांना माहित असत, व त्यांची थड्या करण्यांत सर्वांना मौज वाटे. पी. ई. ला त्यांना जीं पुस्तके होती त्यांत सर वॉल्टर स्कॉटचे 'रोकबी' नामक काव्य हे एक पुस्तक होते. गोपाळरावांची पाठ करण्याची शक्ति विलक्षण असल्यामुळे त्यांना हे काव्य सहजच पाठ म्हणतां येई. त्यांच्या भोळ्या व चिडखोर स्वभावाचा फायदा घेऊन वर्गातील मुले या बाबतीत त्यांची कशी थड्या करीत हे प्रो० पटवर्धनांनीं बहारीनें वर्णिले आहे. (पृ. ३२१-२२) प्रो० विष्णु गोविंद विजापूरकर, गणपतराव पटवर्धन, कुळकर्णी, करमरकर वगैरे गृहस्थ त्यावेळीं गोपाळराव गोखल्यांचे सहाध्यायी होते. गोखले ज्या वर्षीं कॉलेजांत आले त्याच वर्षीं कोल्हापूर-प्रकरणाबद्दल टिळक-आगरकरांवर खटला झाला. टिळक-आगरकरांवर खटला झाला कोल्हापूर संस्थानावरील त्यांच्या प्रेमांमुळे, तेव्हां कोल्हापूरच्या तरुण विद्यार्थ्यांना त्यांच्याविषयीं सहानुभूति वाटणे हे नुसते स्वाभाविक नसून अपरिहार्यही होते. महाराष्ट्रांत टिळक-आगरकरांच्या मदतीसाठीं जीं सार्वजनिक वर्गणी जमा करण्यांत येत होती, तिला हातभार लावण्याच्या उद्देशाने राजाराम कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनीं शेक्सपीयरच्या 'थ्रॉतिकूत् चमत्कार' या नाटकाचा प्रयोग रंगभूमीवर करून त्याचे उत्पन्न या वर्गणीला दिले. या नाटकांत गोपाळरावांनीं गोसाविणीची भूमिका घेतली होती, व ती त्यांनीं चांगल्या प्रकारे पार पाडली असे सांगतात. अभ्यास वरा कीं आपण बरे अशा एकमार्गी धोरणाचे गोखले टिळक-आगरकरांच्या मदतीसाठीं नाटकांत वेष घेण्यास तयार झाले ही खरोखरच अपूर्व गोष्ट होय !

याच सालीं गोपाळराव पी. ई. च्या परीक्षेत पास झाले. त्यावेळीं राजाराम कॉलेजांत पुढील शिक्षणाची सोय नसल्यामुळे १८८३ च्या आरंभीं